

Tanıtmalar :

K. K. YUDAHİN, *Kırgızca - Rusça Sözlük* (Kırgızsko - Russkiy Slovar), Sovet Ansiklopedisi yayımı (*Kırgızça-Orusça Sözdük Sovetskaya Ensiklopedya* basması) Moskva 1965, 4°, 973 s.

Profesör K. K. YUDAHİN, ömrü boyunca çalıştığı bu eserin ilk baskısını 1940 da yaptırmıştı. Çok derin bir bilgiye dayanan, her yerde iyi bir etki bırakmış olan bu eser, Türk Dil Kurumunun teşebbüsü ve A. Battal TAYMAS'ın eliyle Türkiye Türkçesine de çevrilmişti ve aynı müessese tarafından 1945'de¹ bastırılmıştı. Elimizde olan ikinci baskı da, birincisine nazaran iki misli kadar genişletilerek her bakımdan daha mükemmel bir şekilde yayımlanmıştır. Özellikle folklor malzemesi ile birlikte tasvirî halk dili söz hazinesi inceden inceye araştırılmış ve bütün derinliklere inilmiştir. Buna eski edebiyat söz hazinesi de katılarak, üstün başarılı bir sözlük ortaya konmuştur. Eseri yayımlayan heyet tarafından, ilk sahifede sözlüğün niteliği üzerinde verilen bilgide: 'bugünkü Kırgız dili, tarihî ve etnografik terimler, folklor malzemesi ve arkaik sözleri içine alan bir sözlük' olarak takdim edilmektedir. Üstünde "Sözdükte 40.000 ge cakın söz bar" (sözlükte 40 bine yakın söz var) denmektedir.

Önsöz'de K.K. YUDAHİN bu çalışmalarını hakkında özetle şu bilgiyi vermektedir. Yazar Kırgızca alanında başlıca sözlükler üzerinde durmuştur. Kendi yönetiminde 1944, 1957 yıllarında iki Rusça-Kırgızca sözlük hazırlatıp bastırmıştır. Elimizdeki Sözlükle de ikinci Kırgızca-Rusça sözlüğünü bizzat hazırlamıştır; bu sırada kendisine yardımda bulunan arkadaşları C. Ş. ŞUKUROV ve H.K. KARASAYEV'ları zikreder. İnkılâptan önceki eski dil ve edebiyat malzemesini toplama hususunda özellikle H. K. KARASAY(ev)in büyük yardımı dokunmuştur. Eski Kırgız hayatını yansıtan destanlar bakımından çok zengin olan bu halk dili, bu destanlarıyla geniş ölçüde olan malzemeyi istifadeye arzetmiştir. Yazar bu eserini Kırgız Sözlüğü üzerinde yapılan ilk tecrübe olarak vasıflandırır ve çalışmanın başlangıcında yüksek mekteplerde okuyan talebelerle olan temaslarını anlatır. Bazı söz ve deyimler üzerinde öğ-

¹ Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 809 - XXIII Sahife. Birinci baskı Rusçası 8° ebadındadır, buna önsöz, + 576 sahife ve 6 sahifelik mukayeseli fonetik girmektedir. Türkiye Türkçesine de bu bölümler çevirilmiştir. 1. baskının kırgızcası o zaman yürürlükte olan lâtın alfabesiyle gösterilmiştir, açıklamalar daha az yer tutar.

renciler ve hattâ genç hocalar tereddüt gösterirler, halbuki yeni devreye yeni başlamış olan halk arasında eski Kırgız hayatı ve buna bağlı olan dil canlıdır. Bunları toplamak için halk arasında gezdiği sıralarda, meselâ 1928 de *Issık kül* yöresinde topladığı malzemeyi *yurt* (Çadır)ların içinde, yüzükoyun yatarak küçük bir aydınlatma çirağıyla (*şaytan çırak* Kır.) bir hayli güç şartlar altında çalışmak mecburiyetinde kaldığını anlatır. Sözlüğün pek çok folklor malzemesini içine almış olmasını bundan önceki baskıda (bu dili bilmeyenler), tenkid etmişlerdir. Son devirlere kadar büsbütün değişik içtimâî hayat süren bu halkın dili de, kendi hayat şartlarına uygun bir şekilde tasvirîdir. Deyimler ve teşbihlerle konuşur, bunları folklor malzemesi olarak dilden çıkarıp atmak mümkün değildir. Tecrübeli bir üstad bilgin olan yazar da, verdiği isabetli görüşlü bilgilerle dikkati çeker ve bu dili ne kadar iyi tanıdığını gösterir. Meselâ: folklorla ilgili gösterilen malzemenin bugünün edebiyatından, gazetelerden, ilmî dergi ve yazılardan ve aydın tabakanın konuştuğu dilden ahndığını belirtmektedir. Bunun gibi sözlükte ağız farklarının bolca gösterilişi üzerinde duranlara da yazar, bu hususun elzem olduğunu, çünkü mesafeleri bir birinden çok uzak olan yerlere, Doğu Türkistan sınırlarına kadar ulaşan yerlerde dahi, bu ağız farklarının birbirini tuttuğunu anlatmaktadır.

Türk Lehçe ve ağızlarının birbirine çok yakın olduğu öteden beri bilinen ve bütün türkologlar tarafından tekrarlanan bir hadisedir. Sözlüğün bazı özelliklerine geçmeden önce bir lehçe olarak kırgızca üzerinde duralım: Kıpçak grubundan olan bu Türk lehcesinin Türkiye Türkçesine (ve diğer bazı yazı diline sahip, meselâ Özbek, Azerî lehceleri gibi) nazaran başlıca dil özellikleri kısaca şunlardır:

1 — Yuvarlaklaşma önemli yeri işgal eder, yani 2. 3. (ve daha fazla *a*, *e* ile hece varsa onlar da) hecelerdeki *a*, *e* ünlüleri, 1. hecedeki yuvarlak ünlü *o*, *ö*'lerin etkisinde ilerleyici benzeşme kaidesine uyarak, yuvarlak ünlülerle söylenirler. Meselâ 'akciğer' *öpke* > *öpkö*, bundan 'küsmek, darılmak' *öpkölö*—; *ördek* > *ördök*; 'gölge' *kölökö* (eski türkçe *kölige*), 'gölgele-' *kölkölö*— v.b.

2 — Sonesteki *-g*'ların *w* oluşu ve ünlüleşmesi: *dağ* (eski *tag*) > *too*; 'tug' > *tuu* (sancak); 'bağ' > *boo* vb.

3 — Konsonlarda en önemli özellik önses *y*'lerin *c*— oluşudur. *yol* > *col*, *yaman* > *caman*, *yıl* > *cıl*, *yaz* > *caz*, *yılan* > *cılan* gibi.

4 — a) *-la*, *-le*—, isimden fiil yapan eklerin ve *-lı*, *-lu*, *-li*, *-lü* sıfat eklerinin tonsuz konsonlardan sonra *-ta*—, *-te*—, *-tı*, *-ti* tonlulardan

sonra *-da-*, *-de-*, *-dı*, *-di* oluşu, görülür. Meselâ: *kurtta-* ‘kurtla-’, *taştâ-* ‘taşla-’, *orunda-* ‘yerleş- (orunlaş-), *kulda-* ‘kul yapmak’, *kuldu* ‘kullu’. *tildüü* ‘dilli’ gibi. b) Bu özellik *-lık*, *-luk* eklerinde olduğu gibi içeslere de sıçramıştır: *mañday* ‘alın’ (*mañlay*), *kulduk* ‘kulluk’.

5 — Diğer lehce ve ağızlardan bir çoğunda rastlanan türlü konson değişmelerinden: ar. *h* > *k*; *h* ünlü sese geçer, *halk* > *kalk*, *hal* > *al*, *urmat* ‘hürmet’; *f* > *b*, *bikir* ‘fikir’; *bayda*’fayda yine ar. *v* > ünlü, *ucut* ‘vücut’, *ucdan* ‘vicdan’ gibi

6 — Eski Türkçede ve Türkiye Türkçesinde *g* ve *v* sesleriyle olan sözler umumî Kıpçak ağızlarının özelliği olarak ünlüleşirler: *uu* ‘ağı, zehir’, *uu* ‘av’ gibi.

Folklor malzemesi gibi görünen halk dilini yabancı bir dile çevirme işi de ayrı bir mesele teşkil eder. Dilden dile büyük ayrıntılar vardır. Bazı aynen yapılmış çevirilerde mana değişimi büsbütün ortaya çıkar. Bir çok teşbihler, deyim ve atasözlerine benzer tâbirlerin bir yabancı dile kelime kelimesine çevirilmesi mümkün olmadığı gibi, o yabancı dilin benzer atasözü ile de anlamı karşılamak güçtür. Yazar burada her hususta orijinal dile yakın kalmağa gayret etmiştir. Bunların bazılarını açıklama yoluyla çevirmiş, bazılarını ise bu anlamda büsbütün başka sözlerle, veya Rus diline has çeviri veya atasözü ile göstermiştir. Burada bazı sözlerin büsbütün başka anlamla da verilmek mecburiyeti olduğu, her dilden belli olan husustur. Ses ve hareket taklidi sözlerini çevirmek güç olduğundan, ancak tarif edilerek çevirilmesi söz konusu olabilir. Çeviri ve anlam güçlükleri üzerinde yazar birkaç misal göstermektedir. Meselâ *koy köz* ‘koyun gözlü’ tabirini ahyor, kırgızcada bu tabir ‘güzel kadın’ için kullanıldığı halde, rusçada ‘koyun gibi aptal’ anlamına gelir ve duyanları hayrete düşürür. YUDAHİN bu gibi sözleri, o dilde anlaşılabilen yani ‘elâ göz’ koyun gözü kadar büyük göz şeklinde çevrilmesi gerektiğini kaydeder. Bunun gibi *boto köz* ‘deve yavrusunun gözü’ (*bota* ‘deve yavrusu’) aynı ‘elâ, güzel göz’ anlamındadır.

Sözcük türleri üzerinde durulduğu zaman *âdaba uymadığı* düşünülen sözcüklere de yer ayrılması hususu da ele alınmalıdır. Bunları müstehecen veya kaba saymak da doğru tutum değildir. Meselâ *bok* bileşimi ile yapılmış *bok murun* ‘sümüklü’, *temirdin bogu* ‘cüruf, *bog ooz* (bok ağız) ‘ağız bozuk, küfürbaz’ gibi tâbirler vardır. Bunlar da nihayet tabiatla yan yana ve baş başa yaşayan kavimlerin tabiatla olan sıkı ilişkisini gösterir, aydın bir insan için, yabancı olmakla beraber,

anlayış ve hoşgörülükle karşılanması gereken tâbirlerdir. Kabalıkları veya müstehcen taraflarından ziyade teşbihî tâbirler oluşları dikkate alınmalıdır.

Dinî terim ve tâbirlerin bu sözlüğe alınmadığı yazar tarafından zikr edilmektedir, ki bu tutum aslında (bizce) yanlıştır, çünkü bunların arasında sadece ibadet meselesiyle değil, müsbet ilmî anlamda doğum evlenme, yaşayış, ölüm gibi içtimaî bünye içinde cereyan eden pek çok folklor konuları vardır. Her halde rejimin telkinlerine uyarak bu iş ihmal edilmiştir. Dil ve kültür malzemesi bakımından mutalâa edilerek, bu unsurların da ele alınması ve bir an evvel yapılması gereken bir iştir.

Bu arada 9. sahifenin başındaki Kırgızların menşei meselesine dair bir iki cümleye dokunup geçmek isterim; Burada Kırgızların Türk soyundan olduğu şüphe altına alınıyor ki, acaba bunca zengin türk dili Kırgızlara nerden gelmiştir? Kendileriyle yan yana oturan ve aynı (birbirine pek yakın) dilin türlü ağızlarını konuşmakta olan Kazaklar, Uygurlar, Özbekler, Tatarlarla olan münasebetlerini, Ruslar ve Kalmıklar ile bir sırada göstermeğe çalışılması, bir dilcinin yadırgamadan karşılaması mümkün olmayan bir husustur.

Teknik bakımdan eser her hususta dikkatli, titiz bir çalışmadır. Bazı türlü telâffuzlarla söylenen sözlerin türlü yazılış şekilleri gösterilmiş 'aynı' sözcük veya şekil olduğuna işaret edilmiştir. Anlam karşılıkları da titizlikle işlenmiş aşağı yukarı her kelimeyi anlatmak için cümleler verilmiştir. Bazı çok kullanılan esas sözcüklerde meselâ *al-*, *sal-*, *at-*, *kara-*, *koy-* v.b. gibi fiillerde: sahifeleri kaplayan ayrı anlamları da gösterilmiştir. Bu cümleden geniş teşkil imkânları, meselâ: *car-*, *cat-*, *caş-* v.b.) ve az kullanılanlara da işaret edilerek, alınmıştır. Mecazî olarak alınan şu sözcükler de dikkatimi çekti: ar. *aziz* (26 S) 'kör, dişi yılan'; *alçiy köz* (53. S.) 'hiylekâr', eski dilden de bildiğimiz *al* 'usul, hiyle' sözlükte olmadığına göre, bu ancak bu terkipte yaşamaktadır. 52. s. de *almaş örköş* 'uzak yerlere evlendirilen kız', buna dair diğer bir söz 599. s. de 'çift örgüçlü deve' *almaç örköç*'tür, böylece uzaklara giden kız iki tarafa ayrılmış olarak tasvir ediliyor. Bunun gibi ar. *ادل* *adal* 'temiz, haram, karşılığındadır, bununla yapılan bazı teşkiller var, anlam da değişiyor, bu cümleden 'mal, hayvan' da var, her halde bir düşük tabir olarak (Ellipse) *helâl mal* demek isteniliyor. bunun gibi *adil tınçlık* 'asayış' (ar. *عادل* *dinçlik*). Eski yani arkaik sözlerden (Kıpçak dili özelliğini almış olmakla beraber) gözüme çarpan bir kaçını kaydedeyim: *сэзк* (uyg. *yek* 'peri') < *yegek* 'çok yeyen', (burada daima ağızda eveleyen)

idiş ayak her nevi kap kacak', *iygi* 'iyi' (Uyg. *edgü*); *kek* 'kin, hiddet', *küing* 'cariye'; *kezek* 'zaman, sıra' <*kezik* Uyg. (Index) 'sıra'. *kiti* 'geri, arka' <*kid, kidin*, burada her halde *kidisi* bu şekle girmiştir. *kence* 'kenç, genc', her halde iyelik 3. şahısla genişletilmiştir. *cut* 'koku' <*yıd*. Uyg. 'koku, misk'. Bunların içinde dil tarihimiz için ehemmiyetli olan *emi* 'şimdi' eski dilden *amti, emti* şekliyle bildiğimiz sözcükteki *-ti* ekinin bir zarf eki olarak ortaya çıkmasıdır. Bunun Kırgızcada bol bol teşkileri gözükmemektedir: *emigeçe, emdige, şimdiye kadar*, ve *emdigeçe; emki, emgi, emdigi* 'şimdiki', *emgiçe, emdigiçe, emgiçekti* 'şimdiye kadar', *emne* 'niçin' <*emi ne!*? Bunun yanında *eme, bir eme* 'her hangi bir şey', farsça *ههه heme* -den gelmiş olsa gerek.

Önsöz'ün sonunda Prof. YUDAHİN çok samimî ve mütevazî sözlerle, kendisinin bu işi tam yapamamış sayılacağını, çünkü bir çok kelime ve anlamlar için bu dili hissedebilmek gerektiğini, kendisinin de Kırgız değil Rus olduğunu belirtmekte ve bir çok kimselerin (bu cümleden ilim akademisi başkanları ve bazı üniversite hocalarının) yardımı olmasaydı, bu işi bugüne kadar bitirememiş olacağını kaydetmektedir. Bu mütevazî, ancak bir işi tam bilen kimselerin söyleyebileceği olgun sözlerin cevabı şu olabilir: Bu gibi ağır ilmî çalışmaların ortaya çıkmasında, bu zümreye mensup olmayanların da çok iyi iş görebildiği sık sık görülen olaylardandır. Hattâ yabancı bir dalda çalışanların zaman zaman daha çok başarı sağladığı, çünkü malzemeyi geniş bir çerçeve içinde ve daha başka bir açıdan gördüğü de bir gerçektir. Elbette böyle ağır bir işi her hangi bir Kırgız da bundan daha iyi yapamazdı. Bütün ömrünü bu işe sarfeden bir insan, elbette ki bu dili bir Kırgız kadar belki daha iyi bilir, daha iyi ölçüp tarta bilir. Üstad YUDAHİN sözlüğün ilk sahifesine *To k o m b a y*'dan aldığı şu ibareyi geçirmiştir:

Ömür bizden ötüp ketse (Ömür bizden geçip giderse)

El emekten eskersin (El emeğ(imiz)den hatırlasın)

İnsanlar geçerler giderler, fakat üstadın dilediği gibi, bu çalışma onun adını uzun bir süre yaşatacak ve takdir toplayacaktır.

SAADET ÇAGATAY